

УДК 811.161.2' 373.7

Шостак К.А.

ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті з'ясовується роль і місце етнолінгвістики в сучасних мовознавчих дослідженнях, а також особливості використання етнолінгвістичного аспекту на прикладі фразеологічної системи української мови.

Ключові слова: етнолінгвістика, фразеологічна одиниця, етнофразема.

Загальновідомо, що мова постійно перебуває у русі. Динамічний розвиток мовної системи сприяє її оновленню, проте, змінюючись у просторі й часі, вона зберігає ознаки своєї цілісності. Цей факт гарантує виконання мовою комунікативної ролі, а також реалізацію функцій накопичення досвіду соціуму, збереження етнічної культурної пам'яті.

Мова, виступаючи однією з форм духовної культури етносу, безпосередньо виражаючи його ментальність та будучи основним засобом спілкування, постала в результаті тривалого історичного розвитку свого носія. Основними ознаками етносу є національна культура, мова, антропологічні ознаки, специфічні риси національної психіки (ментальність). Як обов'язкову ознаку етносу вчені називають етнічну самосвідомість.

Кожен народ як носій певної мови має власне уявлення про мовну картину світу. Використовуючи мову, людська спільнота нагромаджує знання про світ, що існує об'єктивно, усвідомлює взаємозв'язки між природними явищами, осягає їх у якісному й кількісному аспектах, з'ясовує характерні риси процесів, які відбуваються між ними [1, с.145].

Українська мова – складова культури українського народу, і її вивчення тісно пов'язане з етнокультурознавчими знаннями – сукупністю знань про побут, звичаї, традиції народу [6, с.52]. Саме етнокультура українців і є генетичним ґрунтом національних фразеологічних одиниць. Тому одним із найактуальніших сьогодні напрямів мовознавчої науки є *етнолінгвістика*, дослідження якої дозволяють зазирнути у глибини світосприйняття пересічного носія мови та відкрити особливості його світорозуміння.

Як маргінальна галузь мовознавства етнолінгвістика межує з етнологією, культурологією та психолінгвістикою і спрямована на з'ясування того, як у мові та мовленнєвій діяльності відображені етнічна свідомість, менталітет, національний характер, матеріальна та духовна культура народу.

Етнолінгвістика як напрям мовознавства, що пов'язаний з дослідженням мови через призму духовної культури етносу, сформувалася у працях Ф. Боаса і Е. Сепіра. Була продовжена в роботах О. Шахматова, Д. Зеленіна, М. Толстого (Росія), О. Потебні (заклав основи вітчизняної етнолінгвістики), В. Жайворонка, М. Жуйкової, В. Конобродської, В. Кононенко, Г. Онкович, О. Семенов, Н. Сологуб (Україна).

Дослідження мови в етнолінгвістичному аспекті дозволяє розглядати мовні явища від моменту їх виникнення і до сучасного функціонування в мові, оскільки саме свідомість і мислення носія бере безпосередню участь в появі цього явища. В українській мові найкращим зразком відображення уявлення картини світу цілого етносу можна прослідкувати на прикладі фразеологічної системи.

Фразеологічний склад мови є відображенням ідентифікації етносом своєї національної самосвідомості. Інтерпретацію фразеологічних одиниць не можна здійснити, не знаючи історії народу, його традицій, звичаїв, обрядів, побуту – усього того, чим було наповнене народне життя українців попередніх епох [2, с.38].

Фразеологізми являють собою специфічні мовні формули, «картини світу» із закодованою інформацією про минуле, про наших предків, про їхній спосіб сприйняття світу і їх оцінку всього сутнього; вони акумулюють культурні потенції народу, тільки йому притаманним способом маніфестують дух і неповторність ментальності нації. Фразеологічні одиниці увібрали історичні події й соціальне життя, вирізняють найменші порухи нашого серця, розказують про неосяжний світ людських почувань, вражають точністю асоціацій між природою, звичністю життєвих фактів і людською поведінкою, нашими емоціями й учинками [7, с.6].

Широкого визнання у вітчизняному й світовому мовознавстві здобула семантична класифікація фразеологізмів В. Виноградова та його концепція зв'язності значень. В основу його фразеологічної теорії покладено ступінь видозміни значення слова у різних синтаксичних і стилістичних умовах фразоутворення.

Маючи єдине значеннєве ціле, фразеологічні одиниці не є однаковими з погляду з'єднаності компонентів і співвіднесеності семантики усього вислову з семантикою його окремих складників-компонентів. Зважаючи на це, В. Виноградов розрізняє три групи фразеологічних одиниць: фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності та фразеологічні сполучення [3, с.293].

Відповідно до цієї класифікації, що базується на семантичному принципі їх розмежування, можна виокремити також і риси фразеологізмів, що марковані специфікою ментальності нашого українського народу (так звані, етнофраземи). Вирізняються такі їхні характерні риси: 1) немотивованість цілісного значення й наявність компонентів-лексем активного вжитку; 2) закріпленість за певними семантичними сферами; 3) надзвичайно велика вага свідчень етнокультурного характеру у їх

формуванні; 4) виразний антропоцентричний характер; 5) особливий тип «фразеологічних зрощень», внутрішня форма яких реконструюється «через звертання до сфери народної духовної культури» (В. Коваль) [7. с.316].

Л.О. Соловець у власній класифікації, що тісно пов'язана з особливостями української духовної і матеріальної культури, умовно поділила фразеологізми української мови на дві великі групи. До першої групи фразеологізмів, які визначають національну самобутність духовної культури українського народу, належать:

1) фразеологізми, що пов'язані з громадським побутом і звичаєвістю: *держатися купи, хата скраю, ганяти вітер по вулицях, лихий пастух вовка годує;*

2) фразеологізми, що пов'язані з поняттями сім'я, сімейний побут, родинна обрядовість: *сімейне вогнище, відбитися від сім'ї, брати шлюб, з діда-прадіда, батькова стріха, ніхто собі не мачуха, як брат з сестрою, різати пупа, народитися в сорочці, йти з а молитвою, мати добре ім'я, готувати рушники, як засватана дівка, вернутися з рушниками, давати печеного гарбуза, зав'язати голову, зав'язати світ, відтоптати ряс, пом'янути добрим словом, на помин душі, стояти на рушнику;*

3) фразеологізми, що відображають основи народних знань: *до світ сонця, денно і нічно, з півнями, глупа північ, доба за добою, рік у рік, міряти на один аршин, з версту почути, на дві коцюби, міряти кроками, міряти своїм ліктем, ні на п'ядь не відставати, як снопів на возі, як з лантуха сипатися, міряти однією міркою;*

4) фразеологізми, що відображають народно-календарні звичаї та уявлення про світ природи: *давати коляду (Різдво), з роси та з води (Стрітення), не завжди котіві масляна (Масляна), справляти тризну (Явдохи), сорока на хвості принесла (Сорок святих), як журавлі в небі (Теплого Олексі), топтати ряс (Благовіщення), не що день Великдень (Великдень), зозуля закувала (св. Петра і Павла);*

5) фольклорні елементи в українській фразеології: *виплакати очі, хоч конем грай, шума заплітати, камінь котити по сліду нелюба, перстень котити по сліду милого, білі рученьки ламати, роса на косу, роса на карі очі;*

6) етикетні формули: *не во гнів будь сказано, та й будь по тому, даруйте на слові, у добрий час, з вашої ласки, з роси та води, іди з миром та ін.*

Серед фразеологізмів, що виражають національну самобутність матеріальної культури українського народу, виділяють стійкі словосполучення, етимологічно пов'язані:

1) з основними галузями господарства населення (землеробство, скотарство): *город городити; тикати носа в чужий город; у хаті гульки, а в хаті ані цибульки; не лазь у чужі городи, бо наробиши шкоди; капустана голова; як горох при дорозі; різонутти серпом; перекувати мечі на орала; ціпом не наженеш; діяти тихою сапою; трапила коса на камінь; держатися*

плуга; іти в одній упряжці; накладати пута; як чорний віл у ярмі робити; пасти задніх; як на сало годувати;

2) з допоміжними видами господарської діяльності, домашніми промислами: *як молом ударити; кувати залізо, поки гаряче; не варта шкірка вичинки; пара чобіт на одну ногу; як на тебе шитий; шитий білими нитками; розбити горищик; макітра розуму; класти зуби на мисник; як у бездонну бочку; скалити зуби; як риба в воді почувати;*

3) з поселенням та житлом: *жити тин у тин; як за тином; ні тину, ні двору; ні кола, ні двора; прохідний двір; як собаці на перелазі; ні в тин, ні в ворота; ні в які ворота не лізе; як деревина неотесана; як з-під землі винирнути; дати дранки; закладати перший камінь; давати сторчака; вертатися до хати; наговорити повну хату; держатися хати; танцювати від печі; не з одної печі хліб з'їсти; видивитися вікна;*

4) з народним одягом: *полатати жупан; сіра свита; обібрати до сорочки; сорочку останню скинути й віддати; зав'язати хустку; як у віночку;*

5) із засобами пересування: *як п'яте колесо до воза; пропало, як з воза упало; закусити вудила; хомут на шиї; попускати віжки; конем не догнати; бути на коні; як волами їхати; закрутилося колесо; вставляти палиці в колеса[6, с. 53].*

Глибинне вивчення фразеології української мови неможливе без усебічного аналізу фразеологічних одиниць, які входять до її складу. Саме тому на сьогодні активно розвиваються суміжні лінгвістичні галузі, такі як етно-, психо-, соціолінгвістика, метою дослідження яких і є мовні явища і процеси, з'ясування джерел виникнення і функціонування яких дозволятиме краще усвідомити особливості ментальності та мислення цілого народу.

Цілісність і системність у дослідженні мовних одиниць є невід'ємною складовою їхнього успішного «розкодування» та можливістю подальшого доцільного використання в процесі мовної комунікації. Саме фразеологічне багатство будь-якої мови якнайкраще підходить для подібних експериментів і дає змогу відкривати нові горизонти у вивченні лінгвістики. Це і спричинило появу і розвиток етнолінгвістики як однієї з провідних галузей мовознавства на сьогодні.

На сучасному етапі розвитку етнолінгвістики дослідницькі вектори її студій спрямовані на ті концепти, що сукупно формують проблематику етнолінгвістики: «мова і культура», «мова і етнопсихологія», «мова і народний побут», «мова і міфологія». У широкому колі досліджень сучасної етнолінгвістичної науки перебуває насамперед проблема співвідносних зв'язків між національною мовою та культурою, визначених взаємодією трьох типів чинників: власне мовного, етнокультурного та етнопсихологічного, – а також роль останнього у процесах функціонування й еволюції певної мови.

Етнолінгвістика, використовуючи мовознавчі методи дослідження, комплексно розробляє широкий спектр проблем народної культури,

етнопсихології, національної міфотворчості, залучає до кола своїх досліджень найрізноманітніші об'єкти екстралінгвальної дійсності (природу, побут, світогляд, обряди, образи-символи тощо), що мають відповідне мовне втілення. Виходячи з цього, розгляд історії кожної мови здійснюється крізь призму етнічної історії її носія – відповідної етноодиниці, а визначення концептів народного світогляду (світовідчуття) відбувається за допомогою змістовних категорій лінгвосистеми. Застосування такого аналізу дає змогу науково проникати до сфери мовної свідомості, співвідносних зв'язків між мовою, народною культурою і особистістю [4, с.44].

Розвиток мови – складний динамічний процес. Саме тому для кращого її вивчення і створюються сьогодні нові галузі мовознавчої науки, однією з яких є етнолінгвістика. Найяскравіше прослідкувати механізм реалізації етнолінгвістичних досліджень можна на прикладі фразеологічної системи української мови. Оскільки фразеологізми існують у мові в тісному зв'язку з лексикою, то їхнє вивчення допомагає краще пізнати їхню будову, утворення та вживання в мові. До складу фразем часто входять слова, які відображають національну специфіку. Внутрішня форма фразеологізмів також несе етнологічну інформацію. Кожна фразера має свій прототип, тобто вільне словосполучення, яке лягло в основу цієї фраземи. В прототипах описані відповідні ситуації, які відображають різні сторони життя народу.

Отже, у фразеології відображається безпосередня мовна дійсність через призму національного складу мислення. А тому національно-культурну специфіку слід шукати саме у фраземах. Аналізуючи фразеологізми з погляду їх внутрішніх форм, можна визначити особливості відображення в ідіоматиці етнокультурних пріоритетів, звичаїв, прихованих психологічних, моральних установок культурної спільноти. Вивчення української фразеології уводить нас у лабораторію народу-мовотворця, і не випадково з такою увагою вивчають її письменники. Картинність і образність мови авторів, що створюється за допомогою використання фразеологізмів, діє на уяву слухача, змушуючи його переживати сказане сильніше, ніж якби мова була суто логічною.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брахнов В. М. Взаємозв'язок інтра- й екстралінгвістичних факторів у процесі розвитку мови // Філософські питання мовознавства. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 145–161.
2. Васильченко В.М. Генетичні зв'язки української обрядової фразеології з етнічною культурою. – Дивослово. – 2009. – №6. – С. 37 – 44.
3. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Избр. тр.: Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977. – С. 140 – 161.
4. Кононенко В. Етнологічні засади вивчення української мови // Українська мова в освіті. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С. 43–56.
5. Пулатова Л. Когнітивний аспект творення етнофразем. – Мандрівець. – 2012. – № 5 . – С. 73 – 75.

6. Соловець Л.О. Джерела фразеологізмів етнокультурознавчого змісту // Українська література в загальноосвітній школі. – 2004. – №8. – С. 52 – 56.
7. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови: Навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – 494 с.

В статье выясняется роль и место этнолингвистики в современных языковедческих исследованиях, а также особенности использования этнолингвистического аспекта на примере фразеологической системы украинского языка.

Ключевые слова: этнолингвистика, фразеологическая единица, этнофразема.

The article revealed the role and place ethnolinguistics in modern linguistic studies, and especially the useage of ethnolinguistic aspect of the example phraseology system of Ukrainian language.

Keywords: ethnolinguistics, phraseological unit, ethnic idiom.

УДК 81:811.161.2(045)

Яременко С.А.

ФОРМУВАННЯ НОРМАТИВНОЇ ОСНОВИ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ (НА МАТЕРІАЛАХ ГАЗЕТНОГО ДИСКУРСУ ПОЧАТКУ ХХ СТ.)

У статті проаналізовано становлення правописних норм української мови в контексті національного самоусвідомлення на матеріалі преси початку ХХ ст.

Ключові слова: літературні норми, правопис, газетний дискурс.

Демократизація суспільно-політичних та соціально-економічних засад життя суспільства в Україні на початку ХХ ст., з одного боку, розширили поле суспільного функціонування української мови, з другого, – викликали потужні процеси змін всіх структурних рівнів, що призвело до потужного формування стилістичних засобів української літературної мови. Це процеси, які є показовими для багатьох слов'янських мов в період кардинальних перетворень і які об'єднуються під характеристикою нового етапу демократизації їхніх літературних норм. Загалом цей комплекс явищ є значно складнішим і суперечливішим, оскільки в ньому поєднуються всі процеси демократизації літературної мови: розширення кола її носіїв і суспільного використання, чіткіша регламентованість її норм на користь ширших можливостей для мовного самовираження особистості, активні пошуки нових виражально-зображувальних засобів мовлення, зменшення стильової відстані між усно-розмовною і книжно-писемною сферами її функціонування, тенденції до усунення рис, не властивих їй, відродження й стимулювання її питомих особливостей.